

Notas sobre nacionalismo e mobilización bélica na Guerra Civil Española (1936-1939)*

XOSÉ MANOEL NÚÑEZ SEIXAS
Universidade de Santiago de Compostela

Introdución

A guerra é un factor intrinsecamente xunguido ao desenvolvemento histórico das identidades nacionais e dos nacionalismos europeos dende finais do século XVIII. E actúa de dúas maneiras sobre os procesos de construción e difusión social do nacionalismo e a identidade nacional, mediante dous efectos que se enfortecen de xeito mutuo.

Dunha banda, a mobilización bélica, igual que a súa faísca duradeira de rivalidade, dó e resentimento, que dá lugar adoito ao culto da nación en armas, crea e/ou reforza a cohesión do corpo nacional, minimiza o disenso e consolida sólidos elos comunitarios baseados en vencellos emocionais *fortes*, selados pola súa vez por valores revestidos de *sacralidade*. Entre eses valores e mecanismos típicos do discurso de todo nacionalismo de guerra encóntranse: a) A exaltación do sangue vertido e mais o sacrificio na fronte, como epítome da solidariedade nacional; b) A idealización do destino compartido entre os combatentes e o conxunto da comunidade nacional; c) A exaltación do sentimento de *camaradería* do grupo de homes que compartillan a experiencia do combate, e que devén unha recreación e refuxio das mellores virtudes nacionais, purificadas mediante a vida de milicia; e mais d) O culto aos heroes e os caídos en xeral, cuxo sangue anova a soberanía da nación. A reiteración e difusión social deses construtos discursivos e simbólicos,

* O presente ensaio recolle o texto do relatorio presentado no congreso *Solazarismo, Torrafal, Guerra de España. Historia e Memória 70 Anos Depois*. Facultade de Letras da Universidade do Porto, 3-4 de novembro de 2006. Para máis detalles, remitimos ao noso libro *¡Fuera el invasor! Nacionalismos y movilización bélica durante la guerra civil española (1936-1939)*, Madrid: Marcial Pons, 2006.

socializados ademais entre amplas camadas da poboación por medio dunha política educativa, conmemorativa e simbólica, contribúe a (re)elaborar con materiais novos e vellos a memoria desa nación en armas.

Doutra banda, o defrontamento supón a consagración definitiva dunha icona estereotipada do *outro*, que se converte así na contraímaxe precisa para consolidar unha imaxe propia dun *eu* nacional. Ese *outro* adóitase incardinar ademais nun *continuum* de ameazas exteriores cuxa sucesión probaría a capacidade da patria para anovar a súa existencia mediante o sacrificio dos seus fillos.

Certamente, as guerras non son quen de crearen por si mesmas unha nova consciencia nacional alí onde esta non existía con anterioridade. Mais poden incidir de maneira decisiva en tres aspectos. Primeiro, na súa difusión social e na súa capacidade de impregnación capilar da vida dunha comunidade, pasando a outorgar senso a amplas dimensións da experiencia vivida. Segundo, na reformulación dalgunhas das súas características ideolóxicas, culturais ou simbólicas fundamentais, que dan lugar a un *patriotismo de guerra*, subproduto específico dunha trama de significados e formas de mobilización máis ampla, a *cultura de guerra*, cuxo fin último consiste en galvanizar os connacionais e correlixionarios. E terceiro, de xeito relacionado co anterior, na transformación de nacionalismos cívicos —ou de base predominantemente cívica— en nacionalismos cun meirande contido etnocultural, ao apelaren á historia ou á etnicidade como vencellos *fortes* en tempos de crise.

A guerra civil española de 1936-1939 foi un conflito fratricida percibido por ambos os dous eidos en disputa, en particular por boa parte das súas elites político-intelectuais, como unha guerra de liberación nacional contra dun invasor ou dun opoñente ao que se lle negaba, discursiva e iconograficamente, a etiqueta de connacional. Ambos os dous bandos consideraron que o *outro* non era español (ou vasco, catalán ou galego), e este rexeitamento persistiu dalgún xeito ao longo das décadas subseguintes. O chamado “pacto de silencio” da Transición tivo así un efecto suplementario: a falla dun “consenso antifascista” capaz de servir como novo fundamento da comunidade nacional (re)construída após 1945, como foi o caso en varios Estados-nación europeos. Isto ten constituído un impedimento constante para levar a cabo unha completa relexitimación democrática do discurso patriótico ou nacionalista español despois da morte de Franco. Pola contra, os nacionalismos sen Estado si cultivaron a memoria da súa derrota colectiva na guerra civil como un mito relexitimador.

Cuestión igualmente previa. Aquí falamos sen vacilacións de *nacionalismo* español. A autodefinición de *nacionalista español* non é asumida por todos aqueles que defenden e asumen que España é unha nación. Se definimos *nacionalismo* como a ideoloxía e movemento sociopolítico que defende e asume que un colecti-

vo territorial definido é unha nación, e por tanto depositario de dereitos políticos colectivos que o converten en suxeito de soberanía, independentemente dos criterios (cívicos, étnicos ou unha mestura de ambos os dous) que definan quen son os membros de pleno dereito dese colectivo, daquela hai nacionalistas españois (ou portugueses, ou franceses) sen seren necesariamente antidemócratas, pois pode haber nacionalismos de Estado e sen Estado. Nacionalismo é a defensa e asunción de que un territorio determinado constitúe o ámbito no que un colectivo humano, definido como unha nación, exerce a súa soberanía e que, por tanto, é suxeito de dereitos políticos colectivos. Segundo os criterios polos que se defina quen fai parte da nación e quen non, haberá nacionalismos cívicos ou étnicos, aínda que na grande maioría dos casos o que atoparemos será unha combinación de ambos os tipos ideais, máis ou menos predominantes.

A presenza do nacionalismo de Estado é ubicua e difusa asemade. É detectábel mesmo en programas e tendencias políticas que asumen e defenden como un feito indiscutíbel cal é a nación á que pertencen. Iso non implica que ese compoñente ideolóxico sexa *visíbel*, é dicir, que ocupe necesariamente o centro da súa axenda política. Ao mesmo tempo, a identidade nacional pode ser un elemento presente nunha multiplicidade de fenómenos da vida cotiá, como unha identidade asumida de xeito semiconscente polos individuos ao longo do seu proceso de socialización, como un nacionalismo *trivial* segundo a recorrente definición acuñada no seu día por Michael Billig. Nos nacionalismos de Estado o nacionalismo aparecerá como compoñente visíbel en tres supostos básicos: a) ameaza ou agresión exterior, pero tamén o desafío de nacionalismos alternativos no interior das súas fronteiras; b) irrupción no seu territorio de poboacións consideradas estranxeiras; e c) elevación do vencello comunitario nacional a categoría central da súa cosmovisión, por riba doutras formas de identidade colectiva.

Unha discusión recorrente no ámbito historiográfico español dende hai unha década xira arredor de se o proceso de construción dunha identidade nacional por parte do Estado español no século XIX é definíbel como “feble” ou “forte”, sobre todo en comparanza con outros Estados-nación europeos. Pero adoito óbvíase nesa discusión a influencia que a guerra, e por conseguinte da falla ou non dun “outro” nacional externo definido e duradeiro, puido xogar nesa nacionalización das masas, dende enriba ou dende abaixo. Na nosa opinión, España non experimentou un nacionalismo de guerra, unha mobilización popular duradeira e apoiada pola maioría dos actores político-institucionais en lideira arredor do lema da unión sacra contra un invasor ou un inimigo externo. Iso non exclúe que determinadas e esporádicas conxunturas de limitada mobilización arredor de imaxes arquetipadas de España e dos *outros* co gallo de conflitos coloniais (guerras contra Chile e Perú, guerra hispano-norteamericana de 1898, guerras de Marro-

cos...) tivesen deixado trazos perdurábeis no imaxinario popular ata polo menos 1936, e que foron reutilizados durante a guerra civil.

Cando o golpe de Estado se transforma en guerra civil no verán de 1936, ambos os dous bandos elixiron a retórica nacionalista como un vehículo de mobilización racional non só para agrupar e cohesionar os seus seguidores ao redor de principios comúns con alta carga emocional, senón tamén para enmascarar as súas contradicións e divisións políticas e sociais internas. Ao presentar a propia causa como unha angueira patriótica fronte a un invasor e os seus adláteres, a evidencia de que había compatrianos loitando en ambos os dous eidos escurecíase de xeito conveniente. A tal estratexia retórica permitiu a cada un dos bandos *re-inventar* a súa lexitimidade, optando por un discurso e un repertorio de símbolos e tópicos que, como en toda forma de mobilización nacionalista, ofrecía unha grande rendibilidade estratéxica con custo marxinal a curto e medio prazo. Por todo iso, a guerra civil española pode constituír un laboratorio ideal, polo seu entrecruzamento de discursos identitarios de referente nacional coincidente ou oposto, para estudar a xeito de calidoscopio a interacción de imaxes e de discursos sobre a nación e outras colectividades territoriais, a súa imbricación con outros discursos comunitaristas, relixiosos ou *de clase*, a súa maleabilidade e permeabilidade mutuas. Ademais da reconstrución do que aquí chamaremos *discursos nacionalistas de guerra*, tentaremos abordar como se vivía a *nación dende abaixo*: é dicir, achegarnos á dimensión social deses discursos de guerra. Contamos para iso con tres fontes posíbeis: memorias e diarios de guerra, cartas de combatentes, e as propias colaboracións enviadas polos soldados dende a fronte a xornais e periódicos (de *trincheira* ou de ámbito máis amplo), utilizando a perspectiva da Historia Social e Cultural da guerra.

O discurso nacionalista de guerra non foi un todo homoxéneo en cada unha das zonas. Nelas conviviron unha apelación a símbolos comúns con diferentes e ás veces contrapostas lecturas segundo que sector ou actor político lese esas referencias á luz do presente vivido, cunha maleábel porosidade entre os diferentes discursos de guerra patriótica. E, ao mesmo tempo, diferentes liñas de fractura e debate. Exporémolas a seguir de xeito sintético, en seis puntos correspondentes a cada un dos “tres” bandos en que agrupamos o noso estudo.

1. Nacionalismo e mobilización bélica no bando republicano

1. O patriotismo xurdiu como un discurso mobilizador no bando republicano poucos días despois do 18 de xullo, xa dende os comunicados e discursos radiados que seguiron ao fracaso da rebelión en Madrid e Barcelona. A súa codificación tivo lugar ao longo do período que vai de agosto a novembro de 1936 (fracaso da ofensiva franquista sobre Madrid), e dende ese intre foi espallado a través da pren-

sa, da propaganda radiada, do cartelismo e da publicística, ademais de a través das actividades do Comisariado de Guerra, directamente orientado a adoutrinar os soldados do exército republicano.

O éxito do patriotismo tiña moito que ver cun feito: nin as principais centrais sindicais que detentaban o poder fáctico (UGT e CNT), nin os partidos de esquerda liberal e marxista que se aprestaron a defender a República e os seus obxectivos políticos fronte á coalición insurxente, eran quen de imporen illadamente os seus fins. Todos, porén, coincidían en que a guerra había ser gañada. Para acadar este obxectivo cumpría o concurso activo da poboación, que na súa maioría carecía de socialización política ou sindical activa. Apelar á patria, á defensa dunha España identificada coa República —sobardando a dicotomía entre patria e réxime político, entre nación e Estado—, podía fornecer a un amplo abano de actores sociopolíticos un repertorio discursivo coincidente no esencial, e que lles permitise atraer apoio social e adiar a consecución dos seus obxectivos específicos para o día despois de vencido o inimigo común.

O uso máis decidido, e máis declaradamente instrumental, do nacionalismo como arma mobilizadora no eido republicano veu da man dos comunistas de obediencia soviética. O Partido Comunista de España (PCE) comezara xa a apelar ao pobo español e a abrir paso a unha certa *nacionalización* española da súa mensaxe e propaganda políticas dende as eleccións de febreiro de 1936. En agosto de 1936, a prensa comunista e o propio Comité Central do partido adoptou plenamente o vocabulario patriótico, pleno de sacralidade e de referencias xenófobas contra dos *invasores*. Segundo ese discurso, o *heroico* pobo español levantábase outra vez para repeler unha invasión estranxeira, atraída por unha grea de traidores que, levados polos seus egoístas intereses de clase, fracasaran no seu golpe de Estado e non dubidaran en chamar a mercenarios estranxeiros na súa axuda. Mais a auténtica España, a encarnada polo pobo, recollera a tripada bandeira nacional e erguéraa con orgullo. O *pobo* viña ser sinónimo neste caso da nación en armas, sen traidores burgueses, fascistas, militares felóns ou cregos, e emerxía daquela como novo suxeito do esforzo de guerra e da defensa da liberdade.

A opción polo *pobo* como suxeito colectivo dunha loita que era nacional e revolucionaria asemade presentaba un problema: Como conxugar discursiva e simbolicamente valores universais e proletarios con apelacións nacionalistas? Iso conseguíuse ao presentar a guerra patriótica como unha primeira resistencia do pobo español fronte a un designio de dominación mundial por parte do fascismo imperialista mundial, e mais como unha mostra do anovado orgullo español, ao situar España e o seu pobo á vangarda da liberación do proletariado mundial. España superaba así a Lenda Negra e sumábase ao tren do progreso. Con todo, ao longo do conflito non acabou de se resolver a ambivalencia de significados

a respecto do que a República (cívica) e mais a patria (España) querían dicir. Para uns eran o mesmo, para outros non. Porén, si tivo lugar unha progresiva identificación emocional da patria coa República, incluíndo a exaltación dos seus símbolos e mais a atribución dun significado nacional(ista) ao culto aos mortos en combate.

Ademais do período comprendido entre agosto e novembro de 1936, foi consonte a guerra avanzaba, e nomeadamente dende mediados de 1937, cando o discurso patriótico foi gañando entidade de xeito progresivo. Sobre todo, a medida que o Exército Popular da República se viu obrigado a recrutar soldados de leva entre sectores de poboación non encadrada con anterioridade en organizacións políticas e sindicais (sobre todo, labregos) e cuxa resposta a discursos de alto contido emocional, como sen dúbida era a apelación á defensa da patria, se presupuña que sería máis eficaz e inmediata. Durante a guerra eses recrutados poderían ser nacionalizados ao mesmo tempo que adoutrinados no socialismo, no anarquismo ou na fe republicana.

Exceptuando os comunistas disidentes (non estalinistas) do Partido Obrero de Unificación Marxista (POUM), a retórica nacionalista posta en circulación polos comunistas españois estendeuse axiña por outras organizacións republicanas. Con todo, é máis correcto falar de múltiples focos independentes na súa aparición: tanto as intervencións de líderes de Izquierda Republicana (o presidente do Parlamento Diego Martínez Barrio ou o propio presidente da República Manuel Azaña...) como do Partido Socialista (PSOE), como era o caso de Indalecio Prieto, nas primeiras semanas da guerra incidían en termos moi semellantes. A República era máis que unha forma de goberno: era España. E os seus inimigos unha banda de traidores que venderon a patria a un invasor fascista. A propia causa era unha nova guerra da independencia protagonizada pola parte máis sa da nación, o *pobo*. Sen dúbida, a máis acaída síntese dese discurso foron os varios discursos do presidente Azaña en tempo de guerra.

Ata os publicistas e líderes anarquistas fixeron uso dunha retórica patriótica semellante. Un vocabulario pleno de alusións culturalistas e ata *raciais*, de Españas e Anti-Españas, emerxeu con forza nos discursos de dirixentes coma os ministros Federica Montseny e Joan García Oliver, e así mesmo ou nas páxinas dos xornais *Solidaridad Obrera*, *CNT* ou mesmo *Catalunya*. O “indomábel espírito da nosa raza”, como en 1808, permitiría que os españois se refuxiasen nunha unidade instintiva e tribal para derrotar o invasor. Toda a Historia de España era interpretada como unha loita continua entre os iberos (e os pobos ibéricos) e as diferentes potencias invasoras. E só os anarquistas poderían ser patriotas, xa que os seus modelos políticos non se consideraban debedores de fontes estranxeiras. Con todo, o compromiso español coa liberdade estaba intimamente unido á preservación da

pluralidade ibérica. A auténtica tradición española era de signo federalista. Pero esa tradición ren tería que ver co nacionalismo “pequenoburgués”.

2. O discurso patriótico de guerra do bando republicano tinxiuse de historicismo. Os mitos históricos da guerra antinapoleónica (1808-1813), e da posterior resistencia ao absolutismo borbónico, foron convenientemente desempoeirados e espallados. O protagonista absoluto foi o Douo de Maio —conmemoración do erguemento do pobo de Madrid o día 2 de maio de 1808 fronte ás tropas napoleónicas—, e as figuras a el asociadas (os capitáns Daoiz e Velarde, ou a “heroína” Malasaña...), así como a codificación icónica deses acontecementos que xa fora ofrecida polo pintor Francisco de Goya a comezos do século XIX. Salientouse así o paralelismo existente entre o pobo rebelde de 1808, vestido na propaganda como un típico *majo* ou *chispero* da época, e mais os milicianos de 1936.

Outro motivo recorrente foron os mitos de resistencia ao invasor romano, que foran elaborados pola historiografía nacionalista española do século XIX. Foron así recuperados pola propaganda republicana de guerra os líderes de tribos iberas, celtiberas ou mesmo lusitanas coma Indíbil e Mandonio ou Viriato, a resistencia idealizada de cidades como Sagunto e Numancia, pero tamén heroes medievais coma o Cid Campeador e adaís militares da época imperial, coma o Gran Capitán dos *Tercios* Gonzalo Fernández de Córdoba (1453-1515) ou mesmo os conquistadores de América do século XVI, reivindicados na súa faceta de fillos das camadas populares. A difusión destes mitos de resistencia e heroísmo a través do Comisariado de Guerra republicano entre os combatentes do Exército Popular da República e as milicias foi constante e sistemática.

3. O patriotismo de guerra republicano apelou igualmente tanto á patria grande ou común (España, o “pobo español”, “a República”) como ás diversas “patrias locais”. Invocábase a rexión e o “terruño”. O orgullo local, xunto co casticismo, foron transformados en armas de propaganda revolucionaria. O epítome viña ser a defensa de Madrid fronte ás tropas rebeldes, presentada como unha endeita (re)unificadora das lideiras territoriais de España, e mais como unha sorte de crisol hispánico da solidariedade antifascista.

Ao mesmo tempo, e sobre todo no discurso dos comunistas, persistía a dúbida entre independencia da patria e liberdade ou liberdades das *patrias* periféricas, cuxo equilibrio encarnou de maneira modélica o Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC) constituído no 1936, pero tamén os comunistas galegos e —con matices— os comunistas vascos. Tratábase dunha sorte de patriotismo dual, que equiparaba a liberación da patria periférica e mais a independencia de España e as situaba aparentemente nun mesmo plano, sen xerarquización. Os mitos históricos elaborados polo galeguismo e polo catalanismo (e mesmo, nalgúns casos, polo nacionalismo vasco) foron así reutilizados de xeito complementario, para

os transformar en mitos de resistencia *periférica* fronte a un invasor estranxeiro, pero non castelán/español. Tratábase dun discurso dunha calculada ambigüidade. Con todo, logo da irrupción do Goberno de Juan Negrín dende maio de 1937, a propaganda comunista pasou cada vez máis a colocar o acento na *Patria* con maiúscula (España) denantes que nas *patrias* ou nacionalidades con minúscula. E as veleidades independentistas tanto do PC de Euskadi como do PSUC pasaron a ser censuradas e mantidas baixo control.

4. O *neopatriotismo* republicano que se abriu paso co Goberno Negrín dende mediados de 1937 afirmou esta derradeira tendencia, ao centralizar de maneira crecente o poder e proclamar a supremacía discursiva do *Leitmotiv* da nación española en loita fronte ao invasor estranxeiro. Ao mesmo tempo, afirmou un postulado básico: o monopolio da soberanía polo Estado central, pola República. O Goberno da República debía enfortecer as súas atribucións para dirixir o esforzo de guerra en todos os terreos. E iso supoñía tamén opoñerse aos tentos dos Gobernos autónomos por espallaren as súas esferas de poder máis alá da legalidade establecida polos Estatutos de Autonomía aprobados entre 1932 e 1936.

A oposición ás demandas dos gobernos autónomos (vasco ata xuño de 1937, e catalán ata xaneiro de 1939), pero tamén a énfase discursiva cada vez maior na independencia de España fronte á invasión estranxeira, foron factores que actuaron de cemento cohesivo adicional do discurso patriótico republicano a partir do Goberno Negrín. Esa tendencia incrementouse ao longo de 1938. Non hai máis que ver o programa dos Trece Puntos (maio 1938), nos que se conxuntaba un certo rebaixamento do protagonismo das liberdades rexionais cunha clara insistencia no compromiso do Goberno da República coa independencia e completa integridade territorial de España. Algo semellante pódese apreciar nos discursos do presidente Juan Negrín ao longo de 1938, así como en variados testemuños dos políticos republicanos.

5. Quen era o *outro*? Era español ou estranxeiro? O inimigo foi definido como unha amálgama de traidores nacionais guiados por intereses de clase e invasores estranxeiros, con progresivo predominio do segundo elemento sobre o primeiro, ata anulalo. Establecíase unha diferenza retórica entre os pobos e os seus réximes, entre os soldados italianos ou marroquís *enganados* e os seus xefes. Mais na práctica a propaganda xenófoba era máis eficaz a curto prazo. Iso requiría tamén elaborar un estereotipo deshumanizado do *outro*. Dese xeito, os italianos foron representados como seres efeminados, covardes e fachendosos. Os alemáns foron caricaturizados como soldados arrogantes, militaristas e crueis. Os españois que axudaran os invasores foron descritos decote como monicreques dos ditadores estranxeiros, sen vontade nin valor.

A presenza de tropas marroquís que loitaban como mercenarias no bando franquista foi explotada convenientemente pola propaganda republicana dende o

comezo mesmo do conflito. Resucitouse e reutilizouse para iso todo un repertorio de estereotipos negativos preexistentes, reactualizados durante as guerras de Marrocos. A propaganda iconográfica e o discurso de guerra republicano representou dende un comezo o *mouro* como un individuo descalzo, con trazos negroides ou semisimiescos, sempre arelando roubar e violar. Os paralelismos históricos ían moito máis alá. Como durante a invasión do 711, os *bárbaros* mouros invadían o pacífico pobo español. E a resistencia contra do invasor era equiparada á do nobre godo Don Pelayo en Covadonga.

6. Ata que punto callaron en profundidade estas mensaxes entre os soldados republicanos, fosen de leva ou fosen voluntarios? Entre os testemuños epistolares conservados nalgúns fondos do Arquivo Xeral da Guerra Civil e mais os publicados de xeito disperso pódese apreciar como o patriotismo ocupaba un lugar complementario na motivación dos combatentes republicanos, aínda que non sempre de xeito tan preeminente como o que progresivamente adquiriu na propaganda de guerra. Doutra banda, os *topoi* patrióticos non sempre se reflectían de xeito directo e explícito. Sufrían un proceso de adaptación. Mais a súa presenza é detectábel á hora de caracterizar de xeito indirecto quen constituía o *nós* e quen eran os *outros*. Adoito, loitar pola República ou pola Liberdade transformábase nunha tarefa defendida unicamente por soldados *españóis*, fronte a estranxeiros explícitos ou implícitos. Máis que a patria como denominación explícita, aínda que non ausente, en testemuños e cartas aparece diante todo a *República* como vinculación afectiva e non necesariamente como sinónimo daquela: un amor cívico. Mais en ocasións e de maneira indirecta o apego emocional a España como patria sen adxectivos tamén xurdía acó e aló. Os antifascistas eran aludidos a miúdo como os “auténticos fillos de España”.

Nos exemplos de combatentes e simpatizantes anarquistas os saúdos e expresións vencéllanse sempre e de xeito case exclusivo a lemas *revolucionarios* e abstractos, como xustiza social e revolución. Porén, nos centos de poemas anarquistas obra de milicianos anónimos e publicados na prensa de trincheira durante o conflito as apelacións á Historia e á Patria adquiriron frecuencia e intensidade crecentes dende 1937. As cartas de milicianos e soldados de tendencia anarquista na prensa de trincheira soían igualmente subliñar o significado internacionalista da súa loita. Pero adoitaban tamén sinalar que o *outro* contra do que loitaban era un fascismo invasor de España, e salientaban o san orgullo patrio que lles causaba o que España se situase á testa da loita contra do fascismo e pola Liberdade. Entre os comunistas, porén, algunhas cartas publicadas por periódicos de trincheira das súas unidades militares, así como no xornal do PCE *Mundo Obrero*, puñan en evidencia unha meirande predisposición a reproduciren consignas patrióticas.

2. Nacionalismo e mobilización bélica no bando insurxente

O nacionalismo foi un compoñente sobranceiro do discurso de guerra dos sublevados dende un primeiro intre. E tivo que desputar a súa primacía simbólica e discursivo-conceptual cun opoñente, co que a síntese non sempre foi inicialmente fácil: o catolicismo. O nacionalcatolicismo, malia ter orixes doutriniais moi anteriores, non nace como unha realidade forxada e estábel no verán/outono de 1936. Pola contra, tivo lugar na esfera pública do bando sublevado unha longa disputa verbo da prioridade a establecer entre Deus e a Patria, e entre a Nación e o Estado. Neste senso, podemos sinalar os seguintes puntos:

1. Os rebeldes erguéronse contra do Estado establecido. A súa lexitimidade baseouse na defensa da nación, entidade que era considerada eterna e independente do réxime político imperante. O sentimento nacionalista español era o punto no que era máis doado achar unha unanimidade de principio entre todos os sectores que apoiaran o *alzamiento*. E durante o primeiro mes e medio da guerra a grande maioría das proclamas e da propaganda insurxente centráronse de xeito case exclusivo na apelación á salvación da nación, da que o catolicismo se reducía a ser un ingrediente máis da tradición. A rebelión era así mesmo xustificada mediante a invocación do perigo *ruso*, da conversión de España nunha colonia soviética ao servizo dunha conspiración mundial encabezada polo bolxevismo, o xudaísmo e mais a masonería.

Cando Deus e mais o termo *Cruzada* se engadiron a ese discurso, a súa síntese non foi en absoluto sinxela. Ao longo dos tres anos de guerra a publicística insurxente bambeou entre a afirmación da Patria e a súa preeminencia fronte á de Deus e mais a restauración do seu imperio na súa nación preferida: érase español por ser católico, ou érase católico como consecuencia de ser español? Para os falanxistas, o sobranceiro era o legado “joseantoniano” —é dicir, a obra teórica do máximo líder do fascismo español, José Antonio Primo de Rivera, morto en novembro de 1936— consistente no concepto *misional* de nación, no que a relixión constituía un elemento da españolidade por mor da súa historia, e por tanto consubstancial, mais non previo, á mesma. Opinión compartillada polo filósofo e presbítero Manuel García Morente, autor de varios opúsculos teóricos sobre o “nacionalismo español” en plena guerra. Porén, isto non era necesariamente así para os tratadistas católicos e procedentes de *Acción Española*, coma José M.ª Pemartín ou José M.ª Pemán, ademais dos tratadistas relixiosos como Aniceto Castro Albarrán ou o mesmo cardeal Gomá. Deus precedía á nación, e esta entidade xamais se podería situar nun plano xerárquico superior á divindade. O nacionalismo terreal e “deificado” sería craso erro por ser materialismo. E se España era católica érao por ser terra preferida de Cristo e, por tanto, por deber a nación o seu ser á súa relixión. Érase español por ser católico, e non á inversa.

Varios opúsculos teóricos de autoría eclesiástica condenaron de forma explícita o nacionalismo “materialista” encarnado polo fascismo, na medida en que este creaba novos *mitos* laicos como cultura, raza e Estado, que pretenderían substituír a Deus. Houbo en verdade algúns tratadistas do bando sublevado que defenderon un modelo de Estado totalitario e nacionalista no que a nación impregnaba o Estado, pero pola súa vez era construída e fomentada por este derradeiro. Mais non foron as posicións maioritarias.

Segundo a maioría dos propagandistas eclesiásticos ao servizo da propaganda insurgente, a nación non había estar subordinada ao Estado, xa que historicamente a primeira precedía ao segundo. E a lealdade do individuo á nación no debía ser sobrevalorada, ou situada por riba doutros deberes espirituais, comezando porque as nacionalidades eran obra de Deus. O fascismo español só podía ser dunha maneira: católico e corporativo. Este concepto foi o que por fin acabou por impoñer a súa hexemonía doutrinal, malia que non sen resistencias. Varios intelectuais falanxistas non ousaron desbotar o catolicismo como elemento fundamental da nacionalidade española e como parte integral da súa tradición. O refuxio no concepto *misional* de nación que fora codificado por José Antonio Primo de Rivera —é dicir, a idea de que a nación española era un froito dunha comunidade de destino, concretada a través da consecución dunha *misión* universal que unificaría os españois— ofrecía, porén, un vieiro que permitía esquivar a identificación total co nacionalcatolicismo. E outro vieiro podía ser a apelación circunstancial ao mito do carácter nacional, como fixo García Morente.

Podía haber, xa que logo, lideiras entre católicos e fascistas. Mais todos eles estaban plenamente de acordo en que a nación, católica ou terreal, había ser *cuarteleira*. As virtudes militares de xerarquía, disciplina e sacrificio, típicas idealizacións do mundo dos combatentes na fronte, debían igualmente impregnar a retagarda e todo o corpo social, pasando a constituíren un ingrediente fundamental do ordenamento social.

2. O outro *tamén* era definido como un estranxeiro. Tratábase dunha invasión *rusa* e do comunismo internacional, planeada por xudeus e masóns, na que os revolucionarios españois devían *rusos* ou *arrusados* por defenderen ideoloxías *foráneas*. O *ruso* servía de epítome do antinacional, e abranguía dende características sociopsicolóxicas a icónicas, morais e ideolóxicas. E por tras do ruso estaban o masón e o xudeu. A tal icona de alteridade nacional foi enfortecida nos seus significados polo contido demonizador do punto de vista moral que elaborou a publicística católica. Os comunistas españois estarían a *rusificar* de maneira consciente a España. E ao facelo renunciaban a seren españois.

Porén, era recuperábel o miliciano inimigo se volvía á patria e deixaba os estranxeiros, como insinuaba a propaganda de Radio Nacional de España? Ou só

cumpría a expiación e purga do corpo da nación mediante a volta á Inquisición e aos valores da Idade Media, como defendían varios tratadistas católicos? A tal disputa acabouse resolvendo en prol do segundo pólo. Malia que os falanxistas se inflasen de retórica revolucionaria apelando ao supostamente existente sentido *nacional* das masas obreiras manipuladas por Moscova, á final o resultado foi o querido por todos os que degoxaban o retorno dunha sorte de nova Idade Media con Inquisición e limpeza (ideolóxica) de sangue.

Doutra banda, a necesidade de xustificar a heteroxeneidade nacional das propias tropas levou os propagandistas e teóricos do bando insurxente a elaborar un concepto do *moro bo*. Arreboláronse con ese fin dous argumentos. Primeiro, o feito de que as tropas marroquís, malia profesaren unha relixión diferente, podían participar nunha guerra que tamén era de relixión porque se enfrontaban aos *sen Deus*, ao ateísmo tamén sostido por xudeus e masóns. Segundo, os estereotipos denigrantes e despectivos verbo dos *mouros* elaborados e espallados durante a guerra de África foron revisados e aplicados ao opoñente. Agora cumpría lembrar a irmandade histórica entre África, o mundo árabe e mais España, a pegada árabe na cultura española, as virtudes do carácter marroquí, tan supostamente semellantes ás hispanas...

3. A función da idea de Imperio, cuxa definición ocupou os esforzos dos tratadistas falanxistas (e católicos) ao longo da guerra, bambeou entre dous polos: empresa retórica e misional, ou procura dun *Lebensraum* a medida —ollando cara a África, Xibraltar e mesmo Portugal— na Europa dos fascismos? En todo caso, para a gran maioría dos autores falanxistas o imperio habíase entender, coma o propio concepto *misional* de nación, en clave espiritual e como unha busca dun aglutinante, dunha empresa común. Mais entre 1938 e ata os primeiros anos da década de 1940 esa concepción abrigou tamén aspiracións de verdadeira dominación material, concretadas sobre todo en Xibraltar e no Norte de África.

4. O discurso nacionalista de guerra dos insurxentes tamén traxeu paralelismos cos máis estendidos mitos históricos de resistencia ao invasor e de expansión imperial. De entrada, Sagunto e Numancia, equiparados explicitamente ás *xestas* do Alcázar de Toledo ou do santuario de Santa María da Cabeza. A seguir, o intre da unidade política peninsular, personificado nos chamados Reis Católicos e mais a obra do cardeal Cisneros, así como o carácter *purificador* da Inquisición. Por suposto, e en terceiro lugar, a descuberta e conquista de América, así como a época dourada do Imperio dos Habsburgo no século XVI. As glorias e figuras míticas do pasado español eran guiadas na empresa de Reconquista, cal novo Don Pelayo redivivo, por un líder providencial que non podía ser outro que o xeneral Francisco Franco.

A guerra antinapoleónica converteuse así mesmo nun paralelo invocado no pasado polo discurso de guerra franquista. Os diversos mitos herdados do século XIX foron submetidos, xa que logo, a unha fonda resemantización. Cando menos nun comezo, as semellanzas desas imaxes coas usadas pola propaganda republicana eran case un espello invertido, nomeadamente no caso dos falanxistas. O Dous de Maio ofrecía ademais outras posibilidades simbólicas. Por exemplo, permitía expresar o refugo da Francia de Léon Blum e da Fronte Popular. E amosaba cal era o concepto de *pobo* do que gostaban os intelectuais insurxentes: o pobo do Dous de Maio de 1808, “tan distante do frío conglomerado individualista como do confuso amoreamento impersoal do que deu en chamarse masa”. Só aquel pobo —ordenado e mobilizado, pero baixo unha xerarquía— podía sentir a auténtica patria.

Eses símbolos laicos tamén se complementaron con símbolos relixiosos, chegando a unha simbiose. Nomeadamente, cando estes últimos eran un lugar de memoria na Historia nacional con significación guerreira. Eís o caso da Virxe do Pilar, *capitana do exército español*, e mais o Apóstolo Santiago, patrón da chamada *reconquista* medieval, malia que neste derradeiro caso a propaganda franquista agachase convenientemente a súa imaxe como *matamouros*.

5. O discurso nacionalista de guerra dos insurxentes entre 1936 e 1939 caracterizouse por unha certa tensión interna entre a afirmación da unidade na variedade e mais a definición da nova España como un todo etnoculturalmente homoxéneo, identificado con Castela e os seus valores e cultura, dentro da que calquera concesión á variedade sentaría un perigoso precedente utilizábel polos nacionalistas periféricos. De feito, houbo só tímidos tentos cualificábeis de *rexionalistas*. Ao longo do conflito as Deputacións de Álava e Navarra mantiveron certas aspiracións a preservar e mesmo ampliar os seus atribucións. E algúns publicistas non se recataban en lembrar que se algunha rexión debía manter privilexios na *nova España*, esas debían ser as que máis voluntarios fornecían ao bando insurxente: Navarra, Aragón, Galiza...

Para moitos voluntarios de base enrolados nas forzas rebeldes a defensa da unidade de España fronte aos *separatismos* constituía así mesmo un forte ingrediente da súa motivación. Antiarredismo, pero certo orgullo local e en ocasións rexional, como epítome das mellores virtudes da patria. Ese sentimento era rastrexábel entre as diversas milicias insurxentes. Por exemplo, nas unidades de soldados galegos. Este debate vencellábase tamén cun postulado defendido por varios publicistas do bando rebelde: a conquista da *dexenerada* cidade pola *sana* provincia, simbolizada na *redención* do Madrid *roxo* polas milicias chegadas do Norte. O local era, igualmente, considerado como un depósito inmaculado da

tradición española na súa variedade. De aí o interese de varios intelectuais sublevados polo folclore e as tradicións, os dialectos e os costumes *ancestrais*.

Doutra banda, o papel de Castela como unificadora e cohesionadora dos pobos de España foi un argumento utilizado dende un comezo na esfera pública insurxente. O repertorio era moi semellante ao xa elaborado pola Xeración do 98: Castela mística e guerreira unificara España co seu sacrificio, e na súa paisaxe e tradicións mantíñanse intactas as mellores virtudes da españolidade. Algúns publicistas non dubidaban en presentar a guerra como unha reconquista de España a mans de Castela, que imporía a súa lei ás periferias desleais.

Con todo, esa preeminencia do imaxinario castelán viuse mitigada no primeiro ano e medio de guerra polo uso frecuente de motivos rexionais e locais na propaganda bélica do bando rebelde. A razón era clara: cumpría mobilizar a poboación coa panoplia de argumentos máis eficaz posíbel. Mesmo houbo algunha propaganda de guerra escrita en idiomas diferentes do castelán (galego ou catalán de Mallorca, por exemplo), na que se apelaba ao papel supostamente *ancestral* xogado polas rexións e as provincias á hora de defenderen o verdadeiro carácter español. O orgullo local e mais os estereotipos rexionais convertéronse dese xeito nunha eficaz arma de propaganda. Mais esa relativa tolerancia, cuxo propósito era máis ben instrumental, tendeu a esluírse ao longo do conflito. A crítica do uso público, e cada vez máis do privado, dos idiomas diferentes do castelán, e nomeadamente do vasco e do catalán, converteuse nun *leitmotiv* frecuente da prensa de retagarda dende a primavera de 1937. Que a tolerancia rematara demostrouno a negativa das autoridades militares a utilizaren o catalán na propaganda cando as tropas franquistas entraron en Barcelona o 25 de xaneiro de 1939. E as tímidas reivindicacións de que os idiomas *vernáculos* fosen utilizados como lingua vehicular no nivel do ensino primario para mellor socializar os nenos de zonas bilingües nos principios da tradición foron completamente vasoiradas polo temor a facer concesións ao *separatismo*.

6. A análise da vivencia da nación dende abaixo en territorio insurxente enfróntase a algúns condicionantes hermenéuticos que restrinxen a riqueza da nosa mostra. Con todo, tentaremos formular algunhas hipóteses. No plano das mentalidades non sempre a patria e o Estado eran vistos como realidades supremas pola maioría dos partidarios dos insurxentes. Se hai un *Leitmotiv* predominante nos testemuños epistolares e nos diarios de combatentes do bando rebelde, aquel é a defensa da patria, a súa autorrepresentación como auténticos españois que loitaban pola fe católica e España. Unha España favorita de Deus, vítima pola súa vez dunha agresión, tramada por un *contubernio* ás ordes de Moscova como parte dunha conspiración de alcance universal para destruír a civilización cristiá. Para seminaristas e capeláns, requetés e tradicionalistas católicos, pero tamén

para moitos combatentes *de orde*, a relixión ocupaba o lugar xerarquicamente primixenio, nunha loita diabólica entre o Ben e o Mal tras a que, como escribía un voluntario carlista ou *requeté* navarro, “España será de Cristo”. Era unha guerra de relixión, sobre todo. Pero para outros combatentes a defensa da patria antepúñase ou, cando menos, equiparábase en importancia á relixión, confundidas nunha mesta trama de significados interrelacionados. Por citar un exemplo, entre as cartas de falanxistas recibidas pola *madriña de guerra* sevillana Carmen Sánchez entre 1937 e 1939, as fórmulas máis usuais refírense á defensa da patria, á “santa febre patriota da mocidade rebelde” o ao “engrandecemento da nosa querida España”, e rara vez aparecía mención algunha nelas á relixión ou a Deus. Todo o contrario que nas cartas enviadas por soldados de filiación tradicionalista ou apolítica. Pero tamén moitos voluntarios enrolados en unidades falanxistas tiñan clara a orde de prioridades, na que Deus ocupaba o lugar primixenio. A todo iso engadíase un nacionalismo *enxebre*, de campanario e localista, no que o local, as súas lembranzas, as súas procesións e rituais impregnaban de vivencia e experiencia cognitiva a sinxela tríade de *Deus, Patria e Rei*. O combatente de a pé sabía pouco de teorías, mais identificaba os principios básicos de orde social, relixión e costume coa patria local.

Doutra banda, de varios testemuños dedúcese tamén que os combatentes do bando que se autodenominaba *nacional* non sempre viron o conflito como unha guerra entre españois. É máis, houbo ocasións en que os soldados franquistas creron realmente, cando menos nun comezo, que os seus oponentes eran auténticos rusos ou mercenarios internacionais ao servizo de Moscova, e non españois. A prensa franquista referíase con suma frecuencia nas súas novas sobre o curso da guerra aos retrocesos das tropas “rusas”, ou alcumaban o oponente de “rusos” ou “roxos rusos”, incluíndo moitas veces aos dirixentes do Goberno da República, que tamén pasaban a ser denotados como “o ruso...”. De maneira esporádica, ademais, os combatentes republicanos son aludidos como “rusos” nos testemuños epistolares procedentes do bando rebelde.

3. As outras guerras nacionais

O discurso da unidade nacional fronte ao invasor tamén foi posto en práctica dende o comezo do conflito polos nacionalismos subestatais. Presentar a guerra como unha invasión estranxeira fixo posíbel que os nacionalistas periféricos ou subestatais minimizasen as propias divisións internas das súas invocadas nacións, pasando por alto que unha boa parte dos seus compatriotas —cataláns, vascos ou galegos— militaba en ou simpatizaba co bando sublevado. Mais a guerra civil tamén deu paso a dinámicas complexas no seo de cada un dos movementos nacionalistas subestatais que, de grado ou por forza, se encontraron pelexando no bando da República.

1. Para galeguistas e catalanistas conservadores, así como para máis dun nacionalista vasco, a rebelión militar de xullo de 1936 situounos ante un difícil dilema: cumpría escoller entre patria, clase e relixión. A escolla foi forzada nos casos dos galeguistas conservadores —xa que o territorio galaico foi controlado polos golpistas a fins de xullo de 1936—, e moitos nacionalistas vascos de Navarra e Álava, e aínda partes de Guipúscoa, que se viron forzados a sumarse aos sublevados en nome da relixión e da orde, e que adoito se converteron en entusiastas partidarios, condicionados polo medo. Os catalanistas conservadores, perante unha situación de revolución social e control obreiro na rúa, situáronse sen entusiasmo e fóra dalgunhas excepcións do lado dos sublevados.

2. Os nacionalistas moderados ou pragmáticos comprometéronse coa defensa da República na medida en que esta última se amosase disposta pola súa vez a garantir as cotas de autogoberno acadadas entre 1931 e 1936, e a amplialas logo de obtida a vitoria. A defensa da legalidade republicana debería obter como contrapartida unha maior sensibilidade por parte do Goberno de Madrid cara ás demandas de autogoberno da periferia, cando non unha aberta disposición das elites políticas republicanas a aceptar para o Estado unha estruturación federal ou confederal cuxos límites distaban de estar claros. Persistiu porén unha permanente ambigüidade nun punto: era a República sinxelamente un Estado multinacional? Ou tratábase dunha realidade afectiva máis ampla, consolidada grazas á loita común? O combate conxunto contra do fascismo e o sangue vertido, segundo interpretaron moitos catalanistas e galeguistas —coma Castelao— tamén contribuirían a forxar novos elos de irmandade entre os pobos ibéricos.

Caso particular era o do católico e conservador Partido Nacionalista Vasco (PNV). O móbil fundamental que levou os nacionalistas vascos a devorcarse polo apoio á República foi a convición de que só esta, e non as dereitas antirrepublicanas, accedería a conceder o arelado Estatuto de Autonomía, ollado como un primeiro paso na consecución de maiores cotas de soberanía no futuro. As súas unidades militares só se mobilizaron cando se aprobou o Estatuto Vasco a comezos de outubro de 1936; e as tensións e desconfianzas co Goberno e mandos republicanos foron unha tónica constante. A iso contribuíu o discurso de guerra do nacionalismo vasco. Segundo a súa formulación, o compromiso dos nacionalistas situábase exclusivamente coa causa da liberdade e independencia de Euskadi. O contacto con tropas republicanas doutras rexións era considerado negativo e non fixo senón aumentar os prexuízos mutuos. E os mitos históricos de resistencia ao invasor baseábanse sobre todo na idealización das batallas medievais que o fundador do nacionalismo vasco, Sabino Arana, levara xa a cabo na súa obra *Bizkaya por su independencia* (1892). Euskadi estaría loitando outra vez contra *España*, sendo o fascismo unha vestimenta máis do tradicional expansionismo español.

3. Así tamén xurdiu unha contradición a medio prazo. Pois a imaxe das tropas de Franco como máximos expoñentes da *intransixente* “España castelá” superpúxose ao novo patriotismo republicano e os seus intentos de recentralizar o poder para gañar a guerra. Os nacionalistas subestatais sentiron unha crecente desconfianza fronte ás arelas republicanas de explotar a guerra como unha campaña de *renacionalización*. De xeito que, nomeadamente no caso catalanista, a derrota de 1939 foi interpretada como o resultado dunha sorte de tripla invasión: a dos *murcianos da FAI*, é dicir os inmigrantes non cataláns de tendencia anarquista que terían introducido xermes sociais revolucionarios estraños ao *espírito nacional* catalán; a do Goberno de Negrín, incluíndo as súas tropas e os seus servizos de orde pública, logo de outubro de 1937; e a invasión definitiva, a das tropas franquistas. Moitos catalanistas pragmáticos sentiron daquela que os seus elos afectivos con España estaban rotos.

4. Tanto no catalanismo radical como en boa parte do nacionalismo vasco interpretouse a guerra como un asunto alleo ás súas patrias, froito da tradicional intemperanza española. Dende este ángulo, a intolerancia relixiosa e mais a anarquía inserida nos seus territorios polas organizacións de esquerda era equivalente á intolerancia lingüística e cultural dos rebeldes franquistas. Por tanto, a mellor opción sería permanecer neutral perante unha guerra *española*, ou cando menos tencionar explotar as incertezas creadas pola nova situación de guerra e revolución para obter maiores cotas de autogoberno, se non a independencia, das súas nacións *oprimidas*. Naturalmente, esta esperanza revelouose ben ilusoria. Nin os radicais *mendigoizales* vascos nin os independentistas cataláns participaban nos Gobernos autónomos, nin posuían forza militar abonda para impor os seus postulados por eles sos.

5. O protagonismo da cuestión social na guerra civil non puido ser obviado polos discursos de guerra do galeguismo, do catalanismo e mais do nacionalismo vasco. Cada un deles reaxiu perante as dinámicas revolucionarias en lideira no bando republicano de xeito diferente. Os galeguistas achegáronse a varios dos postulados de liberación social e nacional para Galiza elaborados polos comunistas galegos. Os catalanistas, pregoando a necesidade de achar unha *vía catalana* á revolución que insistise na orde, a xustiza social máis ou menos redistributiva e o respecto ás peculiaridades históricas do réxime de propiedade catalán. Con todo, o vocabulario tanto da Esquerra Republicana de Catalunya (ERC) como de Estat Català adoptou unha roupaxe revolucionaria: a cuestión era *catalanizar* a revolución, non negala. O nacionalismo vasco recorreu ao seu repertorio socialcristián, radicalizando os seus contidos cunha retórica anticapitalista que, con todo, non chegaba a pregoar a abolición da propiedade privada. Ese reformismo tería ademais fundamento na tradición vasca, pobo de *jaunak* (propietarios) capaz de

experimentos diferentes dos ensaiados en pobos onde non existiría ese substrato social. Xa que logo, a procura dunha terceira vía era unha esixencia social, pero tamén nacional: a unha nación diferente correspondía un modelo de ordenación social propio.

6. Se pasamos ao estadio da *nación dende abaixo*, podemos advertir claras diferenzas entre combatentes nacionalistas vascos, dunha banda, e galeguistas e catalanistas, polo outra. Resumindo, os primeiros profesaban un sentimento maioritario de pertenza exclusiva á nación vasca, sendo a República un referente inexistente nos seus obxectivos e motivacións. Para os segundos, fóra dos catalanistas radicais, a República como referente de lexitimidade cívica, pero tamén dotado de compoñentes afectivos, situábase nun plano complementario ao da lealdade nacional cara a Cataluña ou Galiza. Os testemuños contemporáneos, autobiográficos e epistolares de *gudaris* vascos identificados ou achegados á causa nacionalista son ben elocuentes nun punto: na súa grande maioría só loitaban pola liberdade de Euskadi, e percibiron a guerra como unha defensa do seu territorio e das liberdades vascas fronte a un inimigo *español* que non era senón unha nova encarnación de anteriores adversarios. Ademais, a loita común non semella ter contribuído a forxar elos afectivos coa República ou coas milicias obreiras e doutros partidos e organizacións, ao contrario que entre os catalanistas. Iso tiña moito que ver coa súa bagaxe doutrinal previa, impregnado dun pouso racista de raigame *sabiniana* —é dicir, procedente da mensaxe fundacional do PNV—.

Era a consciencia nacional dos combatentes catalanistas da República equiparábel á dos *gudaris* nacionalistas vascos? Podemos afirmar que non. O patriotismo exclusivo non semella ter sido a nota predominante entre as unidades de milicianos directamente instigadas por ERC. O mesmo pódese afirmar verbo dos contados casos de combatentes nacionalistas galegos pola República. Os testemuños epistolares de soldados catalanistas en 1937-1938 suxiren que en boa parte dos casos o patriotismo catalán e un forte compromiso coa causa da República española coexistían sen grande problema e de xeito complementario. Iso si, os termos e expresións de fasquía máis emocional reservábanse para Cataluña, “a terra” amada. Unha tónica semellante amosaron as crónicas e cartas remesadas dende as fronteas de combate por soldados próximos a ERC. A identidade republicana, xa que logo, era tanto ou máis forte que o patriotismo catalán. E revestíase de tópicos e tons afectivos que denotaban unha adhesión á mesma que ía alén da mera e racional lealdade cívica. Doutra banda, a convivencia nas trincheiras con combatentes orixinarios doutras zonas de España tamén creara elos de solidariedade. Cataluña, liberdade e República convertíanse así en lemas inextricabelmente unidos naquela altura.

O duplo patriotismo non sempre era un equilibrio estábel, nomeadamente en tempos de guerra. Onde as identidades complementarias variaban de xerarquía segundo as circunstancias e os avatares do enfrontamento. Mais para iso tiña que existir unha base, un sentimento previo de identidade republicana que se unise á patriótica periférica e que fose susceptible de desenvolvemento, reactivación e mutación, ata se converter, como así foi en moitos casos, nun patriotismo español afectivo, con referencias historicistas, étnicas e culturais.

Conclusiones

1. Existiron sorprendentes paralelismos formais e icónicos entre o discurso e, sobre todo, as imaxes utilizadas pola retórica nacionalista nos dous bandos enfrontados na guerra civil. A nación, pois —identificácese co pobo ou coa tradición— xurdiu como argumento mobilizador de primeira orde na Guerra Civil española, cuxa primacía discursiva foi nalgunhas fases decisiva.

2. No bando republicano o nacionalismo foi un lema lexitimador e mobilizador. Mais non necesariamente o marco de intelección único nin o sempre dominante, aínda que si quizabes o máis oureado, en particular a partir de mediados de 1937, con intensidade desigual segundo a natureza do receptor (unidades milicianas altamente concienciadas: menos propaganda patriótica) e da conxuntura. En todo intre, a apelación internacionalista, a liberdade, a democracia ou o antifascismo foron argumentos complementarios, e ás veces protagonistas.

No bando rebelde o nacionalismo converteuse rapidamente no sobranceiro elemento aglutinante da coalición antirrevolucionaria, denantes mesmo que o catolicismo, para dar paso a unha estreita fusión de ambos os dous *topoi*, como unha loita da España e da Anti-España, pero tamén como unha loita do Ben contra do Mal, entre a civilización cristiá e a antirrelixión. Mais esa loita tiña lugar en chan español por ser España a salvagarda e campioa da fe católica no mundo. Chegábase así ao triunfo da Cidade de Deus e a “resurrección de España”, como ben ilustrou o arcebispo de Salamanca Enrique Pla y Deniel. Porén, a fusión entre Deus e mais a patria, e a ubicación de Deus, a patria e o Estado nas xerarquías de valores defendidas dos sublevados foi un proceso complexo que en 1939 aínda non estaba definitivamente pechado, ou cando menos artellado.

3. O uso de imaxes e mitos comúns serviu a diferentes mensaxes e significados, que son os que dotan de contido real os símbolos. Moito dependía dos valores e significados concretos adscritos e atribuídos no presente a eses símbolos e mitos. O pobo era considerado, poñamos por exemplo, un protagonista do Dous de Maio. Mais: que pobo en concreto? Que significado tiña a idea de *Reconquista*? Tanto franquistas como republicanos, e así mesmo nacionalistas subestatais, apelaron á Historia como unha base para lexitimar a súa retórica mobilizadora.

As lecturas do pasado tiñan, porén, diferentes valencias. A Historia lexitimaba, para os insurxentes, que a nación se rebelase contra do Estado. Mais a imaxe da rebelión do pobo fronte ao invasor ofrecía amplas posibilidades de interpretación para comunistas e republicanos. E tamén para os anarquistas, quen podían subliñar como ese pobo estaba combatendo ao mesmo tempo pola patria e contra do seu goberno oficial, coma os liberais da guerra antinapoleónica.

4. Doutra banda, as esixencias mobilizadoras do *patriotismo de guerra* provocaron unha acusada acentuación das características máis excluíntes e etnocéntricas na práctica totalidade dos discursos nacionalistas en lideira. Houbo que apelar ás emocións e aos vencellos irracionais; e houbo tamén que crear binomios e oposicións radicais. O que levaba a imposibilitar a reconciliación a curto prazo, se ben se rexistrou igualmente unha certa presenza dun discurso de “reconciliación nacional sen tropas estranxeiras”, como o formulaba o presidente do Goberno republicano dende maio de 1937, Juan Negrín. O discurso nacionalista dos partidos obreiros e republicanos impregnouse así de referencias historicistas e culturais que ata daquela rara vez abrollaran de xeito explícito. En certa maneira, esas organizacións completaron o seu proceso de *nacionalización* española —e nalgún caso periférica— durante a guerra civil. No bando sublevado a énfase na desespañolización do contrario, engadida á demonización apocalíptica do bando republicano que fornecía e enfortecía a cosmovisión relixiosa, creaba unha xustificación ideolóxica máis para excluír, depurar, purgar e reprimir a España vencida. A desnacionalización do combatente republicano foi un prerequisite para a súa deshumanización.

5. Con todo, é igualmente significativo comprobar o efecto diferencial que a guerra exerceu sobre os discursos nacionalistas que insistían ata daquela na viabilidade das identidades compartidas (cívico-republicana e etnocívica-periférica), como era o caso de galeguistas e boa parte dos catalanistas. O peso do referente republicano podía levar a unha énfase emotiva na causa da defensa da República que crease vacilacións nos sentimentos de identidade nacional de combatentes e líderes da retagarda. Porén, como foi o caso entre os nacionalistas vascos, sen unha base de lealdades compartidas a guerra non facía senón afastar os pólos de exclusión. A cultura de guerra, xa que logo, non abundaba para alterar por si mesma as características ideolóxicas básicas dun nacionalismo.

6. Podemos medir a intensidade discursiva do nacionalismo na propaganda republicana, igual que na franquista. Máis problemático resulta calibrarmos a efectividade da súa recepción entre os seus destinatarios. Con todo, podemos avanzar que o adoutramento non deixou de ter efecto, cando menos nunha parte significativa dos combatentes mobilizados, que fixeron seus os lemas de guerra contra do invasor e mais as imaxes e representacións atribuídas ao inimigo. Non

podemos —nin se poderá xamais— avaliar de xeito cuantitativo que porcentaxe de convencidos se converteron en patriotas (revolucionarios, católicos ou periféricos) por efecto do conflito, fose como resultado da impregnación dos seus credos anteriores dun sentir patriótico e da cosmovisión nacionalista tinxida de ardentía guerreira e camaradería, ou fose como consecuencia da nacionalización (católico-autoritaria ou revolucionaria) dos seus sentimentos de identidade máis ou menos desartellados con anterioridade ao 18 de xullo de 1936, e reafirmados no decurso da loita contra dun *invasor* máis ou menos imaxinado.

7. Iso lévanos tamén a formularmos unha derradeira cuestión. Se se recorre ao nacionalismo como argumento mobilizador por un amplo espectro de actores que ata 1936 fixeran pouco uso da retórica patriótica española, é porque as elites políticas estaban certas de que o sentimento nacional estaba estendido entre a poboación. Velaí un posíbel indicador de que o proceso de nacionalización española en 1936 estaba xa completado, e en absoluto era *feble*, aínda que só fose de xeito *banal*. Tamén, non obstante, podemos presentar unha tese en certo xeito complementaria coa anterior. Por que non supormos que a guerra civil tivo un certo efecto (*re*)nacionalizador, ao enfrontar soldados e milicianos cunha radical imaxe do outro, así como ao expor a moitos combatentes ao bombardeo sistemático dunha propaganda que en parte teimaba en presentar o conflito como unha guerra [de reconquista o de rexeneración] *nacional*? Acaso non nacionalizou a guerra civil de xeito efectivo a moitos católicos, así como á meirande parte das organizacións obreiras, e mais a amplos sectores da súa militancia, tornando o discurso patriótico *implícito* que nelas aniñaba, en patriotismo —ou en nacionalismo— explícito, ao utilizalo instrumentalmente como mecanismo de mobilización? A guerra devíña así en si mesma unha empresa de nacionalización española ou periférica (para os nacionalistas galegos, cataláns ou vascos, con matices diversos). Mais de nacionalización e recatolización, á vez que de restauración da tradición (para uns); e de nacionalización e concienciación democrática e/ou revolucionaria (para outros). Fins cuxa compatibilidade non sempre era doada. De aí a relativa debilidade simbólica da compoñente puramente nacionalista/patriótico en ambos os dous bandos, nomeadamente en todo o que atinxía a rituais, cerimoniais e celebracións públicas, aínda que non tanto no plano do discurso.

Pola súa vez, tamén os nacionalistas vascos, os catalanistas e ata os galeguistas agardaban que da dura escola da guerra, da experiencia común nas trincheiras e do enfrontamento contra dos inimigos *de sempre* xurdisen patrias máis cohesionadas. O apelar á nación como recurso mobilizador era unha estratexia racional que todos esperaban que rendese óptimos dividendos. Fose como sentimento *previamente existente*, ou fose como identidade en construción grazas á mobilización bélica. Identidade contra si mesma, pero imaxinada contra dun terceiro.